

Zgodovinski kriteriji novodobnega pojma revolucije

Reinhart Koselleck

Le malo besed je, ki so tako zelo razširjene in ki tako samoumevno pripadajo sodobnemu političnemu besedišču, kot je to izraz »revolucija«. Izraz spada med tiste pretirano uporabljane besede, katerih področje nanašanja je tako široko razvejano in njih pojmovna ohlapnost tako velika, da jih lahko označimo malodane kot parole. Pomenska vsebina »revolucije« se seveda v tej njeni parolni uporabi in uporabnosti še malo ne izčrpa. »Revolucija« meri namreč tako na prevrat ali državljansko vojno, kot tudi na dolgoročno spremembo, se pravi na dogodke in strukture, ki segajo globoko v naš vsakdanjik. Vsepričujočnost revolucije kot parole in njen vsakokratni povsem konkretni pomen spadata očitno tesno skupaj. Eno napotuje na drugo in obratno. Naloga pričujoče semantične skice je ravno pojasnitev te povezave.¹

Opiranje na govorno uporabo pojma revolucija je pri tem nezanesljivo. Danes je skorajda v vsakem časopisu govor o drugi industrijski revoluciji, medtem ko se zgodovinska znanost še zmeraj prereka o tem, kako opredeliti začetek in značilnosti prve. Druga industrijska revolucija naj ne bi le razbremenila človeškega dela telesnega napora, ampak poverila samodelujočim strojem tudi duhovne procese. Kibernetika, atomska fizika in biokemija spadajo tako pod pojem druge industrijske revolucije, ki da pušča prvo – v kateri naj bi šlo še vedno za to, kako s pomočjo kapitala, tehnike in delitve dela povečati človeško produktivnost prek običajnih potreb – daleč za seboj. Vsesplošno sprejemljivih razmejitenih kriterijev kljub temu ni.

Naslov izvirnika: Reinhart Koselleck, »Historische Kriterien des neuzeitlichen Revolutionsbegriffs« v *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp, Frankfurt a/M 1979, str. 67-87.

1. Glede zgodovine besede in pojma revolucija naj opozorimo na naslednjo literaturo: Hannah Arendt, *Über die Revolution*, München 1963; Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, Entstehung und Entwicklung*, Weimar 1955, 2. izd. Frankfurt a/Main 1969; Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise*, Freiburg-München 1959, 2. izd. Frankfurt a/Main 1975; Eugen Rosenstock, »Revolution als politischer Begriff« v *Festgabe der rechts- und staatswiss. Fak. in Breslau für Paul Heilborn*, Breslau 1931; Franz Wilhelm Seidler, *Die Geschichte des Wortes Revolution, ein Beitrag zur Revolutionsforschung*, (Fil. dis.), Ker je bralcem na razpolago leksikon »Geschichtliche Grundbegriffe« s prispevki o revoluciji, tu ne bomo navajali obširnejšega spiska literature. Med številnimi v zadnjem času objavljenimi študijami naj omenimo naslednje: Rolf Reichardt, *Reform und Revolution bei Condorcet, ein Beitrag zur späten Aufklärung in Frankreich*, Pariser Historische Studien, zv. 10, Bonn 1973; Christof Dipper, *Politischer Reformismus und begrifflicher Wandel, eine Untersuchung des historisch-politischen Wortschatzes des Mailänder Aufklärung (1764-1796)*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, zv. XLVII, Tübingen 1976; Karl-Heinz Bender, *Revolutionen, die Entstehung des politischen Revolutionsbegriffes in Frankreich zwischen Mittelalter und Aufklärung*, München 1977; pregled dosedanjega raziskovanja in pojmovno-zgodovinska vprašanja povzema *Revolution und Gesellschaft, Theorie und Praxis der Systemveränderung*, Theodor Schieder (ur.), Herderbücherei 1973, z obsežno literaturo.

Prav tako lahko vsak dan beremo o marksističnem programu svetovne revolucije, ki sta si ga zamislila Marx in Engels in ki ga zdaj propagira predvsem Mao Ce Tung na zastavah kitajske komunistične partije. K notranje političnemu položaju na Kitajskem spada od nedavnega tudi pojem kulturne revolucije, pri kateri gre očitno za to, kako naphati s prekocuškim gibanjem samo mišljenje Kitajcev in jim revolucijo tako rekoč vpisati v telo. Povsod je treba izkoristiti ali ustvariti predpogoje za razširjanje proletarske revolucije po celi zemeljski obli. Uradni in neuradni poslanci komunistov so v mnogih, posebej nerazvitih deželah sveta, dejavni pri uresničevanju tega programa. Znano je, da je ta univerzalni program že v sami Aziji naletel na mejo v sporu med rusko in kitajsko različico.

Pomenska vsebina naše besede »revolucija« torej nikakor ni enoznačna, temveč niha vse od krvavega političnega in družbenega prevratniškega gibanja do prelomnih znanstvenih novotarij; pomeni lahko vse hkrati, prav tako pa le eno ob izključitvi drugega. Tako predpostavlja uspešna tehnična revolucija prav gotovo vsaj minimum stabilnosti, ki za začetek izključuje politično-družbeno revolucijo, četudi je lahko le-ta njena posledica ali predpogoj.

Naš pojem revolucije lahko potemtakem mirno opredelimo kot raztegljiv *obči pojem*, ki ga povsod na svetu razumejo na določen način, čigar natančni smisel pa je od ene dežele do druge, od enega političnega tabora do drugega, podvržen silovitim nihanjem. Skorajda je videti, kot da že sama beseda revolucija nosi v sebi tak revolucionarni naboj, da se lahko nenehoma širi in zaobjame vse in vsakogar na naši zemeljski obli. Imamo torej primer politične parole, ki se prek svojih udejanjanj nenehno reproducira in priganja k spremembi položaja. Le kaj na tem svetu se ne bi dalo revolucionirati – in kaj v našem času ni izpostavljeno revolucionarnim učinkom? To vprašanje meri na sodobno pomensko vsebino našega pojma.

Če bi lahko označili našo novodobno zgodovino kot obdobje revolucij, in to revolucij, ki se še niso končale, potem se v takih formulacijah seseda neposredno izkustvo. K temu izkustvu spada, da ga je mogoče dejansko povzeti pod pojem revolucije – in sicer bolj, kot si ponavadi mislimo. Pojem »revolucije« je sam po sebi jezikovni proizvod naše dobe. Da prihaja pri tem do razlikovanja med politično, družbeno ali tehnično in industrijsko revolucijo, je v navadi že od prejšnjega stoletja. Šele s francosko revolucijo pa je izraz »révolution« oziroma »revolucija« – katerikoli jezik pač uporabljamo – dobil tiste raztegljive, ambivalentne in vsepreplavljajoče pomenske odtenke, ki smo jih doslej navrgli.

V nadaljevanju bomo sledili zgodovini našega pojma vse do časa pred veliko francosko revolucijo, da bi lahko iz nje izluščili nekatere posebnosti našega sodobnega izkustva in jih tako bolj jasno spoznali.

I.

V letu 1842 je prišel neki francoski učenjak do zgodovinsko poučne ugotovitve. Hauréau nam je takrat priklical v spomin tisto, kar je bilo pozabljeno, namreč da naš termin izvorno naznanja neko vrnitev, obrat, ki vodi – v skladu z latinsko

besedno rabo – nazaj k izhodiščni točki gibanja.² Revolucija je pomenila v začetku, pač svojemu besednemu pomenu ustrezno, krožni tok. Hauréau je pristavil, da je bil na področju političnega s tem mišljen krožni tok političnih ureditev, o katerem sta učila predvsem Aristoteles in Polibios ter njuni nasledniki, ki pa je bil od leta 1789 dalje zaradi vpliva Condorceta komajda še razumljiv. Po starem nauku naj bi obstajalo le omejeno število političnih oblik, ki se med seboj menjavajo in izmenjujejo, ki pa ne morejo biti po sami naravi stvari nikoli presežene. To so nam še danes dobro znani tipi politične ureditve in njihove propadle oblike, ki z določeno neizogibnostjo slede drug drugemu. Hauréau je citiral kot pozabljeno kronsko pričo tega minulega sveta Louisa LeRoya. Le-ta je učil, da je prva vseh naravnih oblik oblasti monarhija, ki jo – brž ko se izrodi v tiranijo – zamenja aristokracija. Temu sledi znana shema, po kateri se aristokracija sprevrže v oligarhijo, le-to pa izpodrine demokracija, ki se navsezadnje izrodi v propadlo obliko ohlokracije, v oblast množic. Tukaj ne vlada pravzaprav nihče več, in pot k samovladi je spet prosta. Tako se lahko stari krožni tok znova začne. Pred sabo imamo model revolucije, ki so ga Grki razumeli kot *metabole politeion* ali *politeon anakyklosis*,³ in ki se je napačno iz izkustva, da so vse oblike političnega sožitja navsezadnje omejene. Vsak prevrat naj bi vodil v enega izmed že znanih načinov oblasti, pod katerim je ljudem pač prav tako usojeno živeti, in tega naravnega krožnega toka ni bilo mogoče prebiti. Nikakršna sprememba stvari, *rerum commutatio*, *rerum conversio*, *ne bi mogla vpeljati v politični svet kaj bistveno drugačnega. Zgodovinsko izkustvo ostaja ujeto v svoje malodane naravne danosti, in kot so letni časi v svoji menjavi vedno isti, tako ostajajo ljudje kot politična bitja zavezani spremembi, ki ne prinaša nič novega pod soncem. Za to kvazinaravno izkustvo se je v 17. stoletju udomačil pojem revolucije, s katerim je LeRoy takrat označil potek političnih oblik: Telle est la révolution naturelle des polices...;* mišljena je bila naravna revolucija državnih tvorb, v skladu s katero se stanje občestva zmeraj znova preobrazi, da bi se navsezadnje spet vrnilo na izhodiščno točko.⁴

Naravni podton tega pojma revolucije ni bil slučajen; izviral je neposredno iz kroženja zvezd, h katerim so od Kopernika dalje prištevali tudi samo Zemljo. Leta 1543 se je pojavilo Kopernikovo pionirsko delo o krožnem gibanju nebeških teles *De revolutionibus orbium caelestium* in dalo podlago za tisti pojem revolucije, ki se je prek tedaj povsod razširjene astrologije iztekel v politiko. Revolucija je bila najpoprej »fizičnopolitični«⁴ pojem (Rosenstock-Hüessy). Tako kot zvezde neodvisno od zemeljskih bitij krožijo po svojih tirih, pa vendarle vplivajo na ljudi ali jih celo determinirajo, tako spremlja od 17. stoletja naprej tudi politični pojem revolucije ta dvojni smisel: revolucije se sicer odigravajo za hrbtom udeleženih, vendar pa se vsak prizadeti čuti zavezan – kot Wallenstein – njenim zakonom.

Ta dvojni pomen je nedvomno zaznati tudi v današnjem načinu govora. Kar pa je

2. B. Hauréau, članek »Révolution«⁴ v *Dictionnaire Politique, Encyclopédie du Langage et de la Science Politique* (Ur. E. Duclerc & Pagnerre), Pariz 1868, 7. izd., str. 846 (1. izd. 1842).

3. H. Ryyffel, *Metabolé Politeion, der Wandel der Staatsverfassungen*, Bern 1949.

4. O Le Royevem pojmu revolucije in njegovem za začetke napredne zavesti tipičnem upanju, da se bo v prihodnosti mogoče izogniti vnovičnemu propadu, glej Bender (op. 1), str. 19-27.

tedanjega razlikovalo od našega, je bila zavest vrnitve, na katero meri zlog »re« v besedi *revolutio*. V tem smislu je opisal Hobbes po preteku velike angleške revolucije v letih 1640 do 1660 teh dvajset let takole: *I have seen in this revolution a circular motion*.⁵ V njej je torej videl krožno gibanje, ki je vodilo od absolutnega monarha prek širokega do okrnjenega parlamenta, od tega pa h Cromwellovi diktaturi in nazaj prek oligarhičnih vmesnih oblik do obnovljene monarhije pod Karlom II. Tako je lahko eden izmed zmagovalcev, Clarendon, ki je tudi še pripisoval zvezdam krivdo za pretekle neredne, po končni vrnitvi Stuartov povsem dosledno slavil prevrat kot restavracijo. Kar se nam zdi danes nerazumljivo, je bilo takrat primaknjeno skupaj. Iztek in cilj dvajsetletnih revolucij je bila restavracija. Monarhisti in republikanci so si prišli tako bližje, kot so si lahko tedaj priznali: tako enim kot drugim je šlo – terminološko gledano – za ponovno vzpostavitev stare pravice, za gibanje nazaj k pravi ureditvi.

Naravna metaforika politične »revolucije« je temeljila na predpostavki, da je tudi zgodovinski čas zmeraj enak, v sebi zaprt, ponovljiv. Še zmeraj je sicer preostajalo sporno vprašanje, ki pa je bilo z ozirom na krožni tok drugotnega pomena: namreč na kateri točki vzpona in padca neke »revolutio« so hoteli zakoličiti trenutno ali želeno stanje ureditve. Vse politične pozicije so bile razveljavljene v *transhistoričnem* pojmu revolucije.

Za same krvave boje in slepe strasti, s katerimi so bili obarvani medsebojni spopadi v 16. in 17. stoletju, so bili seveda v navadi povsem drugačni izrazi. Kot že v srednjem veku, je bila tudi v stoletju strahovitih verskih sporov, ki so eden za drugim in vsi hkrati opustošili Francijo, Nizozemsko, Nemčijo in Anglijo, uporabljena široka lestvica opredelitev. Stopnjevala se je od množičnih nemirov, prekucuštva, upora, punta ter vstaje do razdvajanja, notranje vojne in državljanske vojne. Državljska vojna, 'guerre civile' in 'civil war' so postali osrednji pojmi, v katerih se je usedlo trpljenje in izkustvo fanatičnih verskih bojev; še več, s katerimi je bilo naravnost fiksirano.

Vsem tem izrazom, katerih seznam bi se dalo še precej razširiti, je bilo skupno, da so izvirali iz stanovskega družbenega ustroja. Način ali oblika vladanja sta se lahko sicer spremenila, vendar je z državljansko vojno le redko prišlo do neposrednih premikov v družbeni nadgradnji in so bili ti šele njene dolgoročna posledica. Upravičenost državljanske vojne, vključno z versko, je temeljila v stanovski pravici do odpora, kakršno si je npr. lastila zase združena Nizozemska. Stara državljanska vojna je bila predvsem vojna stanovsko opredeljenih državljanov med seboj, se pravi ravno *bellum civile*, kolikor je pač gibanje zajelo tudi spodnje sloje. Tudi nemška »kmečka« vojna predstavlja takšen stanovsko pravni analogon »državljski vojni«, ki so jo lahko šele po letu 1789 stilizirali kot »revolucijo« in jo tako zgodovinsko filozofsko utemeljili. In če v Nemčiji za tridesetletno vojno ne uporabljamo izraza državljanska vojna – kot so bili poimenovani ustrezni dogodki v naših sosednjim deželah – potem je to zato, ker se je državno pravni karakter vojne v trideset let trajajočih bojih spremenil. Kar se je začelo kot državljanska vojna med

5. Thomas Hobbes, *Behemoth or the Long Parliament*, (Ur. F. Tönnies), London 1889, str. 204.

protestantskimi deželnimi stanovni in cesarskimi privrženci, se je končalo s sklenitvijo miru med skorajda suverenimi teritorialnimi državami. Tako je bila lahko naša versko obarvana državljanska vojna *ex post* razglašena za vojno med državami.

Zadržimo se pri času okoli leta 1700: oba izraza, državljanska vojna in revolucija, se nista pokrivala, pa tudi ne medsebojno izključevala. Državljska vojna je merila na tisti krvavi splet dogodkov, ki je izvajal svoje pravice iz odmirajočih sovražnosti, iz stanovskih dogovorov ali verskih pozicij. Gre za pravice, ki so se v konkretnih spopadih med seboj izključevale in ožigosale vsakokratnega sovražnika kot protipravnega upornika. Tako je postala nasprotni pojem državljanske vojne država, ki je uživala vse te pravice. Država, v baroku simbolično privzdignjena kot oseba, je preprečila »bellum intestinum«, s tem ko si je pravico do uporabe nasilja navznoter in do vojne navzven prisvojila izključno zase.

Z revolucijo, ki je bila najprej predvsem naravni transhistorični izraz, so začeli v zavestni metaforiki označevati dolgoročne ali posebej nenadne politične dogodke, »preobrate«. V tej meri je lahko vsebovala v sebi tudi momente državljanske vojne. Nemški slovar iz leta 1728 je tujko prevedel takole: *Revolucija, prevrat, sprememba ali potek časa, Revolutio regni, sprememba ali preokret cesarstva ali dežele, kadar namreč pri tem pride do posebnih sprememb v vladi in politiki.*⁶ Francoski akademski slovar iz leta 1694 vidi tisti pristni in osnovni pomen besede še naprej v planetarni *révolution*. Iz tega ozadja se je smisel revolucije še zmeraj napačal. Meril je na modele poteka bojov za politično ureditev, ki ostajajo v celoti že vnaprej dani. S ponovljivostjo oblik politične ureditve je lahko dobila tudi politična revolucija pečat ponavljanja, medtem ko so družbene nemire in upore ožigosali kot *rebellion* in jih zatirali. »Na voljo ni bilo nobene besede, ki bi opisovala preobrat, v katerem podložniki sami postanejo oblastniki« (Hannah Arendt). Družbena emancipacija kot revolucionarni proces še ni bila prisotna v izkustvu. To se bo spremenilo v osemnajstem stoletju, v obdobju razsvetljenstva.

Razsvetljenci so si bili domači z »revolucijo« in pojem je postal modna beseda. Na vse, kar so videli in opisovali, so gledali z zornega kota spremembe in preobrata. Revolucija je zaobjemala običaje, pravo, religijo, gospodarstvo, dežele, države, zemeljske dele in navsezadnje vso zemeljsko oblo. Kot je dejal Louis Sébastien Mercier leta 1772: *Tout est révolution dans ce monde.*⁷

»Revolucija«, ki je bila prvotno naravni in kot takšen transhistorični pojem, je sčasoma razširila svoj delno metaforični pomen: zajemala je vse in vsakogar. Gibanje je izstopilo iz svojega naravnega ozadja v aktualnost vsakdanjika. Izpostavljeno

6. Sperander (i. e. Friedrich Gladow), *A la Mode-Sprach der Teutschen oder compendieuses Hand-Lexicon...* Nürnberg 1728, str. 595 in dalje.

7. Louis Sébastien Mercier, *L'An deux mille quatre cent quarante, Reve s'il en fut jamais*, London 1772, str. 328. Citat vsebuje eno izmed najprodornejših mest, razlagajo ga takole: *la plus heureuse de toutes (révolutions) a eu son point de maturité, et nous en recueillons les fruits (v letu 2440)*. V opombi je opozorjeno na leto objave knjige: *A certains Etats il est une époque qui dévient nécessaire: époque terrible, sanglante, mais signal de la liberté. C'est de la guerre civile dont je parle.*

je bilo posebej področje izvorno človeške zgodovine, ki je bilo z »revolucijo« naravnost kontaminirano.

Pri tem novem občem pojmu gibanja je bilo v političnem smislu omembe vredno predvsem to, da je bil stiliziran kot nasprotje pojma državljanske vojne. Razsvetljeni privrženci miru so videli v državljanskih vojnah dediščino fanatičnih verskih strank, ki naj bi jo človeštvo z napredkom civilizacije pustilo za seboj. Leta 1788 je trdil Wieland: *Sedanje stanje v Evropi (se približuje) dobrotljivi revoluciji, revoluciji, ki ne bo izvršena z divjimi upori in državljanskimi vojnami ... ki se ne bo zatekala k uničujoči borbi sile s silo.*⁸ Ta ganljivi optimizem, ki ga je delilo veliko njegovih sodobnikov, se je napajal iz tujega izkustva, ki je delovalo kot vzor. To je bilo izkustvo angleške *glorious revolution* iz leta 1688.⁹ Angležem je dejansko uspelo, da so brez preliivanja krvi strmoglavili osovraženo vladarsko hišo in vzpostavili predstavniško parlamentarno vladno obliko zgornjega sloja. Tako je Voltaire z občudovanjem ugotovil, da se je v Angliji zgodila revolucija, medtem ko je prišlo v drugih deželah le do vstaj in neuspešnih, krvavih državljanskih vojn. Državlјanska vojna dobi zdaj v marsikaterem oziru pomen nesmiselnega kroženja v samem sebi, v primerjavi s katerim odpira revolucija nova obzorja.

Bolj ko je razsvetljenstvo napredovalo, bolj je dobivala državljanska vojna nadih zgodovinske reminiscence. Enciklopedija obravnava vojno pod osmimi različnimi rubrikami, vendar pojma *guerre civile* ni med njimi. Državlјanske vojne niso bile več videti možne. V skladu s tem je bila pojmu revolucije odvzeta njegova politična ostrina in vanj so se lahko zljila vsa tista utopična upanja, ki nam dajejo razumeti polet po letu 1789. Vladalo je pričakovanje, da bodo lahko – kot v Angliji – ubirali plodove revolucije, ne da bi se morali izpostavljati terorju državljanske vojne. Če pa bi že moralo priti do preliivanja krvi, potem so videli v primeru ameriškega gibanja za neodvisnost prok za srečni izid dogodkov.

Seveda ni manjkalo opozoril in napovedi, ki so izza krinke bleščeče revolucije že slutile grozo državljanske vojne. Leibniz je bil prvi, ki je leta 1704 z osupljivo jasnostjo uvidel značaj *révolution générale*, ki je bila v Evropi na obzorju¹⁰; Diderot je podal najbolj točno napoved, ki je zarisala bodočega Napoleona kot dialektični proizvod strahu in svobode; in Rousseau je že prerokoval naslednje stoletje. Približujemo se kriznemu stanju, je pisal leta 1762, in stoletju revolucij. Nemogoče je, napovedati te revolucije vsako posamič, prav tako kot jih je nemogoče preprečiti. Evropske monarhije bo prav gotovo odplaknilo, kaj pa bo prišlo potem, tega ne ve nihče. Podobno se je vprašal tudi Diderot: *Kaj bo posledica prihodnjih revolucij? Ne ve se.*¹¹

8. Chr. M. Wieland, *Das Geheimnis des Kosmopoliten-Ordens*, Gesammelte Schriften (Ur. Preuss), Akad. der Wiss., Berlin 1909 in dalje, zv. 15, 223.

9. Rolf Reichardt (prim. op. 1) navaja pridržke zoper učinkovanje tega zgleada (str. 326); o tem Bender (prim. op. 1) podrobno na str. 107 in dalje.

10. Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain*, Knj. 4, pogl. 16, v Philosophische Schriften (Ur. H. H. Holz), zv. 3/2, Darmstadt 1961, str. 504.

11. Glej zgoraj str. 36.

S takšnimi vprašanji, kakršna so si zastavljali najbolj pronicljivi duhovi razsvetljenstva in na katera še danes nimamo odgovora, se je odprlo novo obzorje pričakovanja. Revolucija odtlej očitno ne vodi več nazaj k že danim razmeram in možnostim, ampak vodi od leta 1789 naprej v tako zelo neznano bodočnost, da je postalo nje spoznavanje in obvladovanje nenehna naloga politike... *Le mot Révolution a perdu son acception originelle*, je zapisal Hauréau ob pogledu nazaj. Odslej se iz nje napaja *fond mobile de la science humaine*.¹²

II.

Katere poteze označujejo pojmovno polje revolucije od leta 1789 naprej? Postavlja se vprašanje o skupnih značilnostih, kakršne se pojavljajo v pričevanjih sodobnikov od začetka naše moderne dalje.

Prvič je treba kot novost omeniti, da se »revolucija« po letu 1789 zgosti v *kolektivno ednino* – kot je bilo nakazano že pri Mercieru: vse na tem svetu je revolucija. Podobno nemškemu pojmu »zgodovina«, ki kot »zgodovina nasploh« skriva v sebi možnost vseh posameznih zgodovin, se tudi revolucija strdi v kolektivno ednino, ki naj bi v sebi združevala potek vsake posamezne revolucije. Tako postaja revolucija *metahistorični pojem*, le da se zdaj docela loči od svojega naravnega izvora in meri na to, da zgodovinsko opredeli izkustvo vsakokratnega prevrata. Drugače povedano, revolucija dobi transcendentalno poanto in postane regulativni princip tako za spoznanje kot za delovanje vseh ljudi, ki jih revolucija zadeva. Revolucionarni proces in revolucionarna zavest, katero ta po eni strani sproža in ki vzvratno spet deluje nanj, spadata odtlej neločljivo skupaj. Vse nadaljnje oznake modernega pojma revolucije se napajajo iz tega metahistoričnega pomenskega ozadja.

2. Naslednje, česar ne gre prezreti, je izkustvo pospeševanja. Ko je Robespierre rotil svoje someščane, da naj pospešijo revolucijo in si tako priborijo svobodo, je bilo še mogoče za tem videti nezavedno sekularizacijo pričakovanja dokončne ozdravitve. Od Laktanza do Luthra in Bengla je veljalo skrajševanje časa za znak prihajajočega izničenja zgodovinskega časa nasploh. Vendar pa se *tempi* zgodovinskega časa, odkar je začel človek drezati vanje, dejansko spreminjajo, in danes je pospeševanje zahvaljujoč eksploziji prebivalstva in tehnični moči razpolaganja, kot tudi zaradi vse bolj pogostih menjav režimov, postalo vsakdanja stvar. Malodane naravno obzorje zgodovine je izginilo in izkustvo akceleracije je priklicalo na plan nove perspektive, ki so dale pečat pojmu revolucije.

Leta 1794 je potegnil Chateaubriand vzporednico med staro in novo revolucijo, da bi tako na običajen način sklepal iz preteklosti na prihodnost. Kmalu pa je moral ugotoviti, da je francoska revolucija pustila vse primerljivo za seboj. Tako je objavil Chateaubriand trideset let pozneje svojo zastarelo razpravo opremljeno z opombami, v katerih je zdaj tvegala napredne politične prognoze, ki niso več črpale iz paralele, se pravi iz ponovljivosti starih revolucij.¹³

12. Hauréau (prim. op. 1), str. 846.

13. Prim. zgoraj str. 63.

3. Za vse napovedi od leta 1789 naprej je značilno, da odslej vsebujejo koeficient gibanja, razumljen kot »revolucionaren«, ne glede na to, iz katerega tabora prihajajo. Tudi država je podvržena tej vnaprejšnji zapovedi »revolucije«, zato je razumljivo, da so pri ponemčevanju francoskega akademskega slovarja v razsvetljenem Berlinu okoli leta 1800 skovanko 'contrerévolutionnaire' prevajali kot 'državni sovražnik'.¹⁴ Kdor torej spoštuje državo, mora biti »revolucionaren« – kot je bila vnaprej definirana levoheglovska pozicija. Ni se zastavljalo vprašanje, če lahko stanovska država revolucijo podpira ali ovira. Alternativa se je glasila prej takole: sprememba stanovske države po mirni ali po krvavi poti oziroma – kot sta to izrazila Struensee ali Kant – revolucija od zgoraj ali od spodaj. Z ozirom na enkrat sprožen revolucionarni trend konvergira odslej s pojmom *revolucije* mestoma tudi pojem *reform*; *konvergenca*, ki je v politični polemiki često povzročala veliko težav, katere stvarno jedro pa je ležalo v nenehni prisili družbenega načrtovanja bodočnosti.

4. Z vseskozi spreminjajočim se pogledom na prihodnost se je spremenila tudi smer pogleda v preteklost. Odprl se je – in to velja omeniti na četrtem mestu – nov izkustveni prostor s perspektivničnimi očišči, ki so merila na različne faze minule revolucije iz leta 1789. Glede na vsakokratni interes in položaj se je lahko človek poistovetil s to ali ono etapo te zadnje revolucije in odtod sklepal na prihodnost. Za vse skupaj se je revolucija preobrazila v *zgodovinsko filozofski perspektivni pojem*, ki je naznanjal nepovratno smer. Potekali so sicer spori o tistem Prej ali Pozneje, o zadrževanju ali pospeševanju revolucije, sama smer gibanja pa je bila videti za vselej dana. Revolucija šepa, se je norčeval Rivarol, desnica maršira zmeraj levo, levica pa nikoli desno. S tem je bil začrtan obrat, s katerim je mogoče odtlej zgodovinsko filozofsko odtujiti vse politične dogodke. Tudi izza takšnih preobratov, prenesenih iz prostorske razsežnosti v časovno, se oglašá neutajljivo izkustvo. Tudi zgodovinsko filozofske perspektive, tako kot napovedi, implicirajo nepovraten trend, ki zajema vse tabore obenem. Kontaminacija revolucije in evolucije, do katere prihaja vedno znova vse od 19. stoletja naprej, zato ni le govorni spodrsrljaj ali politična prilagoditev; delna zamenljivost obeh pojmov kaže na strukturne premike v celotnem družbenem ustroju, ki izzivajo zgolj politično različne odgovore. V antitetični uporabi postaneta evolucija in revolucija strankarska pojma, njuna pomensko sorodna uporaba pa meri na tisti vsesplošni in razraščajoči se potek družbene emancipacije, ki gre vstríc z industrializacijo.

5.. Prav tako gre – petič – za pot ali za *korak od politične revolucije k socialni*; pot, ki odlikuje moderni pojem revolucije. Da vsi politični nemiri vsebujejo družbeni naboj, je samo po sebi razumljivo. Da pa je cilj politične revolucije socialna emancipacija vseh ljudi in preobrazba same družbene strukture, to je novo. Wieland je leta 1794 pozorno zabeležil novo, v ta namen uporabljeno besedo – takrat še tujko: češ da hočejo jakobinci *narediti iz francoske revolucije socialno revolucijo*

14. *Dict. de l'Acad. Franç.*, nouv. éd., enrichie de la traduction allemande des mots par S. H. Catel, Berlin 1800, Dodatek k zv. I, str. 411.

in potemtakem izvršiti preobrat v vseh tedaj obstoječih državah.¹⁵ Še vedno vidna negotovost v izražanju ne skriva dejanskega stanja. Odkar je bil s proglasitvijo človekovih pravic odprt družbeni prostor pričakovanja, terja vsak program v imenu svobode in/ali enakosti nadaljnje uresničevanje.

Babeuf je bil prvi, ki je – še rustikalno navdahnjen – napovedal, da francoske revolucije ne bo prej konec, dokler ne bo odpravljeno izkoriščanje in suženjsko delo. Tako je bil postavljen cilj, ki je predstavljal spričo industrijskega dela neizogibno vse večji izziv. Od revolucije iz leta 1830 naprej se venomer množijo teorije – naj omenimo le Lorenza von Steina, Radowitza ali Tocquevilla – da vodi trend od politične revolucije k socialni. In če je mladi Marx skoval dualistični obrazec: *Vsaka revolucija spodkopava staro družbo; v toliko je socialna. Vsaka revolucija strmoglavlja staro oblast; v toliko je politična*¹⁶ – potem je izrazil kot splošno načelo to, kar je bilo misljivo šele po letu 1789. Malo pred tem – leta 1832 – je Heine ostreje razmejil časovna koeficienta obeh pojmov revolucije: *pisec, ki se zavzema za socialno revolucijo, je lahko tudi sto let pred svojim časom; nasprotno pa se tribun, ki načrtuje politično revolucijo, ne sme preveč oddaljiti od množic*,¹⁷ se pravi od neposrednega življenjskega trenutka.

Koliko politična in socialna revolucija res sovpadata ali ne, in koliko sta sploh povezani ena z drugo, ostaja dejansko eno ključnih vprašanj sodobne zgodovine. Osamosvojitve nekdanjih kolonij, politično sicer kmalu končana, se ne izmakne prisili, da teče naprej kot socialni proces in tako doseže politično svobodo.

6. S tem se dotikamo šestega zornega kota, ki izhaja neposredno iz koraka od politične revolucije k socialni. Če razglasitve ameriške, francoske ali ruske revolucije ostanejo pri zadani besedi, potem ni nobenega dvoma, da naj bi bile njihove »pripodobitve« v prid vsem ljudem. Z drugimi besedami, vse novodobne skovanke »revolucije« težijo prostorsko k *svetovni revoluciji*; in časovno, da naj bo *permanen*tna, dokler niso doseženi njeni cilji. Danes lahko spričo izkušnje kitajske revolucije že opustimo zamisel takšnega poteka. Kolikor pač gre za uresničevanje programa, je edini pojmovno skupni imenovalc revolucije njena kontinuiteta.

Že Robespierre je patetično zatrdil: *La moitié de la révolution du monde est déjà faite; l'autre moitié doit s'accomplir*.¹⁸ K temu je pristavil naravno metaforo, da je človekov razum podoben zemeljski obli, na kateri prebiva. Ena polovica je še potopljena v temo, druga se že blešči v luči – s čimer je sicer, v trudapolnem opiranjju na stare naravne primerjave, ovrgel samega sebe. Polovica Zemlje bo potemtakem, četudi izmenično, za vedno ostala zagrnjena v temo. Totalni pojem svetovne revolucije se je vendarle uveljavil, najsi so si politiki od Napoleona naprej še tako

15. Istega leta 1794 je objavil Antoine François Claude Ferrand v Londonu 'Considerations sur la Révolution Sociale' (str. 262).

16. Karl Marx, *Kritische Randglossen...* (Pariz 1844), MEW zv. I, str. 409.

17. Heinrich Heine, »Francösische Zustände« (članek IX, 16. Juni 1832), *Sämtl. Schriften in 12 Bänden*, (Ur. Klaus Briegleb), München 1976, zv. 5, str. 215.

18. Robespierre, »Govor dne 18. Floréala II« (17. maj 1794), v *Les Orateurs de la Rev. Franç.*, (Ur. R. Garaudy), Pariz 1940, str. 77.

prizadevali, da »končajo revolucijo«. Z podpiranjem različnih internacional se je pojem svetovne revolucije zasedal v programih neposredne politične akcije.

Če naj bi se zrevolucionirala cela zemlja, potem iz tega neizogibno sledi, da mora revolucija trajati tako dolgo, dokler ne bo ta cilj dosežen. Že po padcu Napoleona se je ustalila domneva, da revolucija z restavracijo nikakor ni končana – tako kot prej – temveč da vstopa v novo fazo. *Bonaparte ni nič*, je pisal leta 1815 pruski vladni svetnik Koppe, *nikoli ni bil nič drugega kot utelešenje revolucije v eni njenih stadijev*. /Z njegovim padcem/ je morda en stadij revolucije pri koncu, nikakor pa ne revolucija sama.¹⁹ Iz tega Koppeovega obrata je razvidno, da meri sodobna kolektivna ednina »revolucija« na njeno trajanje: zgodovina prihodnosti bo zgodovina revolucije.

Takoj po juljski revoluciji leta 1830 je prišlo do obrata od »revolucije v permanentnosti«.²⁰ Proudhon jo je uporabil skupaj z socialrevolucionarno zastavitvijo cilja, na podoben način, kot naj bi jo okoli leta 1850 razumel Marx.²¹ Marx je takrat iz poraza, v katerega se je iztekla revolucija leta 1848, dialektično sklepal na prihod zmage neke *resnično revolucionarne stranke... Kar je obležalo v tem porazu*, je pisal, *to ni bila revolucija. To so bili zgolj predrevolucionarni tradicionalni priveski*.²²

Četudi je nastanku tedanje Marxove analize botrovalo razočaranje, je bila (permanentna) revolucija, ki je preživela (dejansko) revolucijo iz let 1848 do 1950, vendarle zgodovinsko filozofska kategorija. Služila je izoblikovanju proletarske zavesti, in celo Marx sam se je pri tem skliceval tudi na stari pomen revolucije kot ponavljanja, pomen, katerega daljinskemu vplivu se ni mogel povsem odtegniti. Ustvarjanje strnjene in močne kontrarevolucije služi namreč razčiščevanju front, tako da lahko pride v naslednjem, ponovljenem naletu revolucije, do dokončnega obračuna z razrednim sovražnikom.

Novo pri Marxu pa je bilo to, da je doživljal ponavljanje (1830, 1848) ravnokar minule revolucije zgolj kot karikaturo velike francoske revolucije, medtem ko je šlo

19. K. W. Koppe, *Die Stimme eines preussischen Staatsbürgers in den wichtigsten Angelegenheiten dieser Zeit*, Köln 1815, str. 45.

20. K. H. L. Pölit, *Die politischen Grundsätze der »Bewegung« und der »Stabilität«, nach ihren Verhältnisse zu den drei politischen Systemen der Revolution, der Reaction und der Reformen*. V *Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst*, 1831, zv. I, str. 534 in dalje: »Princip gibanja vzpostavlja preteklo revolucijo kot dejstvo, zahteva pa, da preobrazba sistema, ki jo je povzročila in do katere je dotlej prihajalo v državi, ne obstane zgolj pri tem dejstvu, in da se nova ureditev celote ne omeji le na reforme, ki z opreznostjo, preudarnostjo in silo polagoma vstopajo v notranje življenje države. Ta princip gibanja hoče tem bolj ovekovečiti dejansko revolucijo in jo razglasiti tako rekoč kot permanentno, da bi tako s pomočjo nadaljnje gibanja vseh sil, do skrajnosti napetih in stopnjevanih v revoluciji, izpeljal popolno »ponovno rojstvo« celotnega notranjega življenja države« (s čimer se zopet prebija na plan stara krožna metaforika).

21. O Proudhonu in Marxu glej Theodor Schieder, »Das Problem der Revolution im 19. Jahrhundert« v *Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit*, München 1958, str. 37, 54 in H. A. Winkler, »Zum Verhältnis von bürgerlicher und proletarischer Revolution bei Marx und Engels« v *Sozialgeschichte heute, Festschrift für Hans Rosenberg*, (Ur. H. U. Wehler), Göttingen 1974 (Krit. Stud. zur Gesch. Wiss. zv. 11), str. 326-353.

22. Karl Marx, *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*, Berlin 1951, str. 29 (uvodna beseda).

njemu samemu za to, da pritegne ponavljanje v samo zavest ljudi in tako opravi s preteklostjo. Šlo mu je za uvajanje učnega procesa, ki z izučitvijo novega revolucionarnega jezika vzpostavlja bodočo revolucijo v njeni enkratnosti. *Prejšnje revolucije so se zatekale k spominom iz zakladnice svetovne zgodovine, da bi tako otopele na svojo lastno vsebino. Revolucija 19. stoletja mora pustiti mrtvim pokopati svoje mrtve, da bi tako prišla do svoje lastne vsebine.*²³ Socialna revolucija mora odvreči s sebe preteklost, da bi lahko črpala svojo vsebino iz prihodnosti. Socializem je *permanentna razglasitev revolucije.*²⁴ V tej parmenentni razglasitvi revolucije leži namerni in zavestni poseg v prihodnost – kot tudi molčeča premisa, da ni te revolucije nikoli mogoče uresničiti. S tem je Marx presegel Kanta, ki je že leta 1789²⁵ iz propada prvega zaleta revolucije izvedel bodočo zmago *revolucije ali reforme: Pouk na podlagi izkustev* bo – kadarkoli, ampak gotovo – pokazal svoje dolgotrajno delovanje. Marx, ki je proces preobrazbe diagnosticiral kot socialno in industrijsko revolucijo, je našel zdaj za njeno enkratnost in naperjenost v prihodnost najbolj točno formulo: le da je bila zanj ta revolucija utelešeni agens zgodovine, ki empirijo zmeraj za toliko pušča za seboj, kolikor se komunizem še ni uresničil.

7. Izza tega paradoksa utopije, ki čuti potrebo po nenehnem reproduciranju, se skriva – naj bo to omenjeno na sedmem mestu – še nekaj drugega. Če so videli dotlej v revoluciji metahistorično kategorijo, ki je služila opredeljevanju družbenih in industrijskih tokov kot pospešujočega se procesa, potem se zdaj v takem pristopu razkriva zavestna oblastniška težnja tistih, ki si znajo priboriti mesto v naprednih zakonih tako razumljene revolucije. Pojavita se akcijska beseda *revolucioniranje* in njej dodeljeni glagol *revolucionirati*. Od leta 1789 je vedno bolj pogost tudi izraz *revolucionar*, še eden izmed številnih neologizmov v našem besedišču. Gre za aktivistični pojem dolžnosti, ki je bil prej nepojmljiv, ki pa neposredno napoveduje tip poklicnega revolucionarja, kakršen je prišel na plan v 19. stoletju in kot ga je v svoji osebi ustoličil predvsem Lenin. S tem je miselno povezana tudi prej ravno tako nepojmljiva predstava, da lahko ljudje ustvarjajo revolucije.

Ta *ustvarljivost* revolucije predstavlja notranji aspekt tiste revolucije, katere bodoče zakone so revolucionarji – tako menijo – prepoznali. Od Condorceta izvira pojasnilo, kako bi moral človek v prid svobode revolucijo proizvesti (*produire*) in usmerjati (*diriger*). In *une loi révolutionnaire est une loi, qui a pour objet de maintenir cette révolution, et d'en accélérer ou régler la marche.*²⁶ Nadosebne strukture revolucije in razpoložljivost z revolucijo, ki temelji na tem spoznanju, se po vsem sodeč medsebojno vzpodbujata. Mladi Schlegel je leta 1798 bistroumno opazil, zakaj je lahko Napoleon prevzel tako izjemno pomembno vlogo v revoluciji: ker je

23. Karl Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (1852), Berlin 1946, str. 12 (odst. I).

24. Marx, *Klassenkämpfe* (op. 22), str. 130 (odst. III).

25. I. Kant, *Der Streit der Fakultäten*, odl. II,7 v *Werke* (Ur. W. Weischedel), Darmstadt 1964, zv. 6, str. 361 in dalje.

26. Condorcet, »Sur le sens du mot 'révolutionnaire'« v *Journal d'Instruct. sociale*, 1. junij 1793 (Oeuvr. ed. A. Condorcet, O'Connor in D. F. Arago, Paris 1847 do 1849), zv. 12, str. 615-623; o tem glej Reichardt (op. 1), str. 358.

bil namreč sposoben – z Schleglovimi besedami²⁷ – *ustvarjati in graditi revolucije in izničiti samega sebe*. Tako je bila – ne oziraje se na zgodovinsko pravilnost – prognostično podana podoba sodobnega poklicnega revolucionarja. V tej meri, kolikor zna samega sebe izbrisati, je sposoben »izposlovati« revolucije, kot je to pozneje izrazil Weitling.

Iz sprepleta splošne zgodovinsko filozofske perspektive in posamičnega revolucionarnega angažmaja postane tudi razumljivo, zakaj so zmeraj bolj pogosto javno razpravljali o načrtovanem začetku neke »revolucije« v konkretnem smislu vstaje ali ga vnaprej naznanjali, ne da bi bila s tem storjena škoda njenemu uspehu: tako npr. v avgustu leta 1792, v Palermu leta 1848, v Petersburgu oktobra 1917. Izza te kombinacije, da je namreč revolucija, ki poteka sama od sebe, vendarle narejena in tudi mora biti narejena, stoji kriterij, ki naj ga navedemo na zadnjem mestu: *legitimnost* revolucije.

8. Stahl je leta 1848 skoval izraz *absolutna revolucija*²⁷, da bi pokazal, kako izvaja revolucionarno gibanje upravičenost vseh svojih dejanj iz samega sebe. Zgodovinske izpeljave pravice iz preteklosti je tako nadomestilo trajno opravičilo v zgodovinsko filozofskem smislu. Medtem ko je restavrativna legitimnost še zmeraj ostala zavezana poreklu, postaja revolucionarna legitimnost gibalni koeficient, ki mobilizira zgodovino glede na vsakokratni koncept prihodnosti. Ranke je menil še leta 1841, da je *nesreča revolucije v tem, da ni obenem tudi legitimna*.²⁸ Metternich pa je že leta 1830 bolj bistro presodil položaj, ko je sarkastično pripomnil, da so legitimisti sami tisti, ki legitimirajo revolucijo.

Pojem legitimne revolucije je neizogibno postal zgodovinsko filozofski strankarski pojem, saj živi njegova zahteva po občosti od nasprotnega pola, »reakcije«, »kontrarevolucije«. Najsi so na začetku revolucijo priklicevali tudi njeni nasprotniki, pa enkrat legitimno vzpostavljena revolucija nenehno reproducira svojega sovražnika, da bi lahko tako ostala permanentna.

S tem je postalo jasno, kako zelo je pojem revolucije po letu 1789 spet povzel vase logiko državljanske vojne. Zagrizeni boj z vsemi sredstvi legalne ali ilegalne vrste spada za novodobnega poklicnega revolucionarja k načrtovanemu poteku revolucije, in dovoljena mu je uporaba vseh teh sredstev, ker je revolucija zanj pač legitimna. Zgodovinsko filozofsko povratno zavarovanje ostaja prožno in raztegljivo, kakor pač ponuja »revolucija« kot metahistorična stalnica nepretrgano legitimiteto.²⁹

S tem se premakne tudi zgodovinsko filozofska mestna vrednost »državljske vojne«. Če npr. leninizem pripoznava in vzpostavlja državljansko vojno kot edino legitimno vojno – za odpravo vojn nasploh – potem akcijski prostor in cilj državljanske vojne nista le konkretna država in njena družbena ureditev. Gre za odpra-

27. F. J. Stahl, *Die Revolution und die constitutionelle Monarchie*, Berlin 1848 (2. izd. 1849), str. 1.

28. Leopold von Ranke, »Tagebuchblätter, Unterhaltung mit Thiers 19. 8. 1841« v *Weltgeschichte* (Ur. A. Dove), Leipzig 1910, 3. izd., zv. 4, Dodatek str. 729.

29. O tem piše izčrpno Hartmut Teisch, *Die permanente Revolution, Ein Beitrag zur Soziologie der Revolution und zur Ideologiekritik* (Beitr. z. soz. wiss. Forsch. 11), Opladen 1973.

vo gospodstva nasploh: to pa postavlja svojo globalno in le v neskončnosti dosegljivo izpolnjenost kot zgodovinski cilj.

V zvezi z našo današnjo svetovno politično situacijo se zastavlja vprašanje, v kakšnem razmerju je hipostazirana legitimnost državljanske vojne do na ozadju utemeljene legitimnosti permanentne svetovne revolucije. Od konca druge svetovne vojne smo na Zemlji pričra ognjenemu vencu državljanskih vojn, ki uklešččen med velike bloke moči še kar naprej použiva sam sebe. Od Grčije in Vietnama pa do Koreje, od Madžarske prek Alžirije do Konga, od Bližnjega vzhoda in Kube pa spet do Vietnama – povsod divjajo sicer omejene, v svoji grozljivosti pa vendarle neomejene državljanske vojne. Vprašati se moramo, če niso te številne, regionalno omejene državljanske vojne, ki se globalno raznašajo naprej, že zdavnaj načele in odpravile pojem legitimne in permanentne revolucije? Ali ni svetovna revolucija obledela do slepega obrazca, ki ga lahko v svojih programih pragmatično prevzema in mu dela jo silo najrazličnejše regionalne skupine?

Protipojem minulim državljanskim vojnám je predstavljala država. Tradicionalni nauk o državnem razumu (*Staatsräson*) je videl v vojnah sredstvo za preprečevanje državljanskih vojn. Po tej teoriji je vojna služila družbeni razbremenitvi in je bila pogosto – z evropocentričnega vidika – prenešana v razbremenitveni prostor prekomorskih dežel. Z nastopom evropskega imperializma pripada to obdobje preteklosti. Odkar se je geografsko neskončna površina naše zemeljske oble skrčila na končnost med seboj odvisnih prostorov delovanja, so se vse vojne spremenile v državljanske vojne. Prostor, ki bi ga lahko v tej situaciji izpolnil družbeni, industrijski in emancipatorični revolucionarni proces, je vse bolj nedoločen. »Svetovna revolucija« spričo državljanskih vojn, ki naj bi jo po vsem sodeč izvrševale naprej, nedvomno podlega političnim prisilam, ki niso vsebovane v njenem zgodovinsko filozofskem programu. To je razvidno posebej iz sedanjega atomskega pat položaja.

Od leta 1945 živimo sredi latentnih in dejanskih vojn, katerih grozovitost bi bilo mogoče še preseči z atomsko vojno – kot da so potemtakem državljanske vojne vsenaokoli po zemeljski obli, v spreobrnitvi tradicionalnega pomena, še zadnje pomožno sredstvo, ki nas varuje pred totalnim uničenjem. Če je postala ta peklenška inverzija nemi zakon današnje svetovne politike, potem se zastavlja nadaljnje vprašanje. Kako je s politično upravičenostjo državljanske vojne, ki temelji tako na permanentnosti revolucije, kot tudi na strahu pred globalno katastrofo? Pojasnjevanje vzajemnega sprepleta obeh teh pozicij ni več naloga pričujočega prikaza zgodovine pojma revolucija.

Doslejšnjih opredelitev ne bi smeli vzeti kot resničnost naše zgodovine ali jih napak razumeti. Vendar pa nas bo pojmovna zgodovina, četudi se loteva ideologij, vendarle spomnila na to, da so besede in njih uporaba za politiko bolj pomembne kot vsa druga orožja.